

ПРАВОСУДДЯ У СПРАВАХ ПРО ҐЕНДЕРНО ЗУМОВЛЕНЕ НАСИЛЬСТВО: ОСОБЛИВОСТІ ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПУ РІВНОСТІ

JUSTICE IN A GENDER-BASED VIOLENCE CASES: FEATURES OF COMPLIANCE WITH THE PRINCIPLE OF EQUALITY

Пономаренко О.О., студентка III курсу факультету юстиції
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджено особливості дотримання принципу рівності у справах про ґендерно зумовлене насильство. Для цього послідовно розглянуто загальний контекст проблеми (розділ 1), правові (розділ 2) та соціальні (розділ 3) бар'єри на шляху до ґендерної рівності, а потім зроблено висновки щодо зумовленої цими бар'єрами специфіки застосування принципу рівності у випадку ґендерно зумовленого насильства.

Проблема, порушена у статті видається особливо значущою в процесі удосконалення кримінального судочинства та приведення українського кримінального законодавства у відповідність з європейськими стандартами кримінальної юстиції. У дослідженні особливостей дотримання принципу рівності сторін судового процесу під час здійснення правосуддя у справах про ґендерно зумовлене насильство та функціонування засади рівності сторін з різних наукових, нормативних джерел та судової практики; класифікація – для визначення різновидів деяких дотичних понять та наукових підходів до теми; порівняльний аналіз; узагальнення.

Автором наголошено на комплексності та глибокій укоріненості проблеми нерівності жінок і чоловіків в українському суспільстві та правовій системі в цілому і в правосудді зокрема. Здійснено комплексний аналіз правових та соціальних бар'єрів у доступі жінок до правосуддя у справах про ґендерно зумовлене насильство крізь призму актів міжнародного права та судової практики Європейського Суду з прав людини, Міжнародного кримінального Суду та українських судів. Проаналізовано недоліки судової системи України та законодавства, що регулює відносини у сфері ґендерно зумовленого насильства (відсутність для потерпілих можливості самостійно залучити експерта; широке застосування обставин, що пом'якшують покарання, зокрема врахування віку обвинуваченого та його соціальної характеристики; застосування умовного покарання за сексуальне насильство; приватне обвинувачення у справах про ґендерно зумовлене насильство), та визначено напрями їхнього вдосконалення в аспекті підходу, що орієнтується на жертву.

Зроблено висновки щодо необхідності у справах про ґендерно зумовлене насильство відхилення від вимог формальної рівності задля досягнення фактичної рівності у доступі до правосуддя.

Ключові слова: ґендерно зумовлене насильство, ґендерна рівність, бар'єри у доступі до правосуддя, ґендерні стереотипи, принцип рівності.

The article examines the peculiarities of compliance with the principle of equality in cases of gender-based violence. To do this, the general context of the problem (Chapter 1), legal (Chapter 2) and social (Chapter 3) barriers to gender equality were consistently considered, and then conclusions were drawn regarding the specifics of the application of the principle of equality in the case of gender-based violence.

Problem that is considered in the article seems to be especially significant for the improvement of criminal justice as well as the process of making Ukrainian criminal legislation comply with European criminal justice standards. During the research of the features of compliance with the principle of equality in a gender-based violence cases the author used such research methods as: analysis and review of the literature – to gather information about gender-based violence from various scientific, regulatory sources and judicial practice; classification – to determine varieties of some of related concepts and scientific approaches to the topic; comparative analysis; generalization.

The author highlights the complexity and profound roots of the issue of inequality between women and men in Ukrainian society and the judicial system. The author conducts a comprehensive analysis of legal and social barriers to women's access to justice in cases of gender-based violence through the prism of international legal acts and judicial practice of the European Court of Human Rights, the International Criminal Court as well as the Ukrainian courts. The article also examines problems that arise in relation to the Ukrainian judicial system and the legislation that regulates relationships in the field of gender-based violence (absence of the victims having the opportunity to independently involve an expert; wide application of mitigating circumstances, in particular, taking into account the age of the accused and his social characteristics; application of conditional punishment for sexual violence; private prosecution in cases of gender-based violence); in addition to that, the directions of their improvement in the aspect of the victim-centred approach were determined.

Conclusions are made regarding the need to move away from the requirements of formal equality in cases of gender-based violence in order to achieve actual equality in access to justice.

Key words: gender-based violence, gender equality, barriers to access to justice, gender stereotypes, the principle of equality.

Вступ. У сучасному суспільстві, яке й досі залишається патріархальним, проблема нерівності є наскрізною – при працевлаштуванні, в побуті, під час здійснення правосуддя – фактична перевага чоловіків зараз є очевидною. Ґендерно зумовлене насильство як крайній прояв цієї переваги викриває недоліки правової системи держави – недосконале законодавство, упередженість владних суб'єктів та тиск суспільних стереотипів на правосуддя. Усе це має наслідком нерівність сторін (підозрюваного та потерпілого) під час розгляду справ про ґендерно зумовлене насильство. Зважаючи на те, що найчастіше саме жінки виступають потерпілими у справах такого типу, відбувається подвоєння їхнього уразливого становища, бо на ґендерну нерівність накладається ще й нерівність процесуальна.

На жаль, проблема ґендерно зумовленого насильства в Україні є достатньо гострою та актуальною для держави як в соціальній, так і в правовій сферах. Кількість випад-

ків такого насильства вражає, ситуація ускладнилася через затяжний карантин та військовий стан. Так, відповідно до даних Міністерства соціальної політики, кожна п'ята жінка в Україні зазнає певної форми насильства протягом життя. Дійсно, найчастіше саме жінки є жертвами ґендерно зумовленого насильства – за останні п'ять років кількість потерпілих жінок склала 90%, чоловіків у свою чергу лише 10% [1]. Отож статистичні дані є черговим підтвердженням вразливості жінок у патріархальному суспільстві.

Окремим аспектам проблеми ґендерно зумовленого насильства в Україні присвячено роботи О. Горпинюк, Х. Кіт, І. Прус, Л. Фоміної, О. Харитоновой. Вагомий внесок у дослідження цієї тематики зробила Асоціація жінок-юристок України «ЮрФем», одним з напрямів діяльності якої є протидія ґендерно зумовленому насильству. Усі згадані дослідження так чи інакше стосуються принципу рівності. Однак, як видається, у справах про ґендерно зумов-

лене насильство застосування цього принципу має істотну специфіку, порівняно з іншими випадками.

Ця стаття має на меті з'ясувати особливості застосування принципу рівності у справах про гендерно зумовлене насильство. Для цього послідовно буде розглянуто загальний контекст проблеми, правові та соціальні бар'єри на шляху до гендерної рівності, а потім зроблено висновки щодо зумовленості цими бар'єрами специфіки застосування принципу рівності у випадку гендерно зумовленого насильства.

Загальний контекст проблеми

Рівність чоловіків та жінок є одним з ключових напрямів у розвитку сучасних правових систем, «... розвиток права і практики у цій сфері відображає еволюцію суспільств у напрямку ефективного забезпечення рівності та поваги до статевої автономії кожної людини» [2]. Гендерно зумовлене насильство,¹ у свою чергу, постає крайнім виявом нерівності між статями. Отож завданням держави та її судової системи є утвердження гендерної рівності, що є можливим завдяки ефективним правовим та судовим засобам.

З того часу як європейський напрям розвитку став пріоритетним для України, було розпочато процес перетворення українського законодавства про кримінальну відповідальність, що спрямований на найбільш повне забезпечення прав і свобод людини і громадянина як до, так і під час кримінального провадження. Визначне місце в цьому процесі займає реалізація положень Стамбульської конвенції, що була ратифікована Верховною Радою України відповідно до ЗУ «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами» від 20.06.2022 року.

Крім удосконалення кримінального законодавства, йдеться про принципово інший погляд на проблему в цілому. Так, Офісом прокурора Міжнародного кримінального суду було розроблено і видано у 2014 році Програмний документ щодо сексуальних та гендерно зумовлених злочинів (англ. – Policy Paper on Sexual and Gender-Based Violence). Для більш ефективної співпраці у сфері гендерно зумовленого насильства МКС пропонує застосовувати нові спеціальні поняття, зокрема, такі як «гендерна перспектива» та «гендерний аналіз»: «гендерна перспектива» вимагає розуміння відмінностей у статусі, повноваженнях, ролях і потребах між чоловіками та жінками, а також впливу гендеру на можливості і взаємодію людей; «гендерний аналіз» вивчає приховані відмінності та нерівність між жінками та чоловіками, дівчатами та хлопцями, а також владні відносини й іншу динаміку, які визначають і формують гендерні ролі в суспільстві та породжують припущення і стереотипи [3].

Однак, попри суттєві зрушення у цій сфері, правосуддя у справах про гендерно зумовлене насильство в Україні стикається з безліччю перешкод – від неякісного законодавства, що містить дискримінаційні норми, до стереотипного мислення представників судової влади. Наприклад, О. В. Харитонова виокремлює такі види бар'єрів у доступі жінок до правосуддя:

1) соціо-економічні та культурні бар'єри – обмежений доступ жінок до ресурсів (економічних, освітніх, інфор-

маційних, часових тощо), що впливає на брак обізнаності жінок про свої права та можливості правової допомоги і неспроможність розпізнати дискримінацію та протистояти їй; усталені стереотипні соціокультурні практики, які породжують таке ставлення до жінок, яке стримує жіночі можливості захищатися за допомогою правових засобів [4, с. 36];

2) правові бар'єри – дискримінуючі та/або гендерно сліпі положення законодавства або правової практики, що уражають або диспропорційно зачіпають жінок; гендерні стереотипи та упередження учасників правосуддя; складнощі в тлумаченні певних правових положень без урахування гендерно-чутливого підходу [4, с. 37].

При цьому наявність таких бар'єрів переважно є сферою відповідальності держави, оскільки боротьба з насильством є складовою позитивних зобов'язань держави, котрі передбачають вчинення певних активних дій на захист та допомогу своїм громадянам. У контексті нашої проблематики йдеться про створення державою належних умов для захисту осіб від гендерно зумовленого та сексуального насильства шляхом впровадження ефективних правових норм матеріального та процесуального права: «Позитивні обов'язки держави можуть включати обов'язок підтримувати та застосовувати на практиці адекватне законодавство, що надає захист проти насильницьких дій з боку приватних осіб» [5].

Зокрема, Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) у своїй практиці також наголошує на тому, що законодавство держави має бути ефективно та правильно сформованим, аби забезпечувати належний захист населення від гендерно зумовленого насильства: «Суд визнає, що внаслідок негнучкості в підходах до судового переслідування за статеві злочини, ... певні види гендерно-зумовленого насильства можуть залишитися без покарання, що ставить під загрозу мету забезпечення ефективного захисту статевої автономії людини. Як свідчать сучасні стандарти і тенденції у цій сфері, позитивні обов'язки, які випливають зі статей 3 і 8 Конвенції, вимагають від держав-членів забезпечувати покарання за неконсенсуальний статевий акт і проводити ефективне розслідування у такій справі» [2].

Окрім того, що правові норми мають бути ефективними та якісними, вони повинні бути загальними, забезпечуючи таким чином дотримання принципу рівності як загально визнаної основи правової держави. Рівність передбачає не тільки однакове ставлення до осіб в однакових ситуаціях, а й різне ставлення у ситуаціях із вагомими відмінностями. Так, жінки, що постраждали від гендерно зумовленого насильства, потребують більш уважного і турботливого ставлення з огляду на їхнє безумовно гірше становище в порівнянні з чоловіками, що існувало протягом тривалого часу. Отож уразливе становище жінки в соціумі виправдовує необхідність посиленої уваги з боку держави до «вирівнювання» їхніх прав та забезпечення рівності прав у разі вчиненні насильства.

Суспільна нерівність є причиною існування перешкод в однаковому регулюванні правового статусу осіб в суді, оскільки передбачаючи однакові процедури та норми для кривдника і потерпілого, законодавець не впроваджує чутливий до жертви підхід, не дотримуючись таким чином принципу рівності, що передбачає різне ставлення до об'єктивно різних ситуацій. При цьому нерівність і у судовому процесі у справах щодо гендерно зумовлених злочинів проявляється як на рівні судового статусу – нерівність потерпілого та підозрюваного, так і на рівні гендеру – нерівність жінок і чоловіків.

Цікавим прикладом тут є тлумачення і застосування принципу *in dubio pro reo* (від лат. – при сумнівах – на користь обвинуваченого), котрий означає ключову засаду кримінального судочинства, що полягає у тлумаченні всіх сумнівних моментів у справі на користь підсудного. Тобто, якщо обставини справи можуть тлумачитися сприятливо

¹ Тут і далі під гендерно зумовленим насильством ми розуміємо насильство, що вчиняють як стосовно жінок, так і стосовно чоловіків, через приналежність до статі та суспільно сформованих гендерних ролей та стереотипів. Важливо зазначити, що гендерно зумовлене насильство не завжди проявляється у формі сексуального насильства, це також і психологічне, економічні чи соціальні прояви насильства на основі приналежності до певної статі. Сексуальне насильство (також застосовують термін «статеве») – це насильство, пов'язане з актами сексуального характеру: їхнім вчиненням, спонуканнями до вчинення чи погрозою вчинення таких дій. Відповідно до Програмного документу Міжнародного кримінального суду (далі – МКС) щодо сексуальних та гендерно зумовлених злочинів, «акт сексуального характеру не обмежується фізичним насильством і може не включати будь-який фізичний контакт – наприклад, примусове оголення. Отже, сексуальне насильство охоплюють як фізичні, так і нефізичні дії із сексуальним елементом» [3].

для підсудного, то саме таке тлумачення і має бути застосоване. Цей принцип має яскраве захисне забарвлення і є однією зі складових презумпції невинуватості, яка у свою чергу є чи не найголовнішим фундаментальним та конституційно-закріпленим правом людини. Так, Конституція України у частині третьої статті 62 закріплює, що «всі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь» [6]. Також, Конституційний Суд України зауважує, що «елементом принципу презумпції невинуватості є принцип *in dubio pro reo*, згідно з яким при оцінюванні доказів усі сумніви щодо вини особи тлумачаться на користь її невинуватості» [7].

Однак зважаючи на масштабність проблеми доказування вини гвалтівника у справах про гендерно зумовлене насильство, видається, що безумовне застосування цього принципу матиме наслідком порушення іншого не менш важливого принципу рівності сторін у кримінальному провадженні. Так, згідно з практикою ЄСПЛ, «принцип рівності сторін – один із складників ширшої концепції справедливого судового розгляду – передбачає, що кожна сторона повинна мати розумну можливість представляти свою сторону в умовах, які не ставлять її в суттєво менш сприятливе становище в порівнянні з опонентом» [8]. Проте, на жаль, у провадженнях стосовно гендерно зумовленого насильства, часто складається ситуація коли потерпіла сторона дійсно знаходиться у більш несприятливому становищі, порівняно з підозрюваним. Це пов'язано, зокрема, з недоліками, прогалинами або несправедливими нормами у законодавстві. Непоодинокими є випадки коли суди, тлумачачи положення законодавства на користь підсудного, у підсумку звільняють його від відповідальності за скоєний злочин через недостатність доказової бази чи наявність пом'якшувальних обставин. Яскравим прикладом такої ситуації є нещодавня резонансна справа про згвалтування неповнолітньої, де суд виправдав винних через брак доказів, вік та соціальну поведінку обвинувачених (Рішення Воловецького райсуду Закарпатської області від 16 березня 2023 року) [9].

Правові бар'єри

Далі розглянемо ключові проблемні положення українського законодавства, що через свою недовершеність можуть ставити потерпілого у справах про гендерно зумовлені злочини у несприятливе та уразливе становище.

1. Перша та ключова проблема – брак доказів: через соціальну стигматизацію гендерно зумовлених злочинів, потерпілі у таких справах часто замовчують скоєне нападіником, не звертаються до правоохоронних органів через страх засудження або зневіру у можливості притягнення кривдника до відповідальності. Таким чином, доказів у вигляді зняття побоїв, медичних експертиз або що просто не збирають, наслідком чого є брак доказової бази при притягненні особи до відповідальності.

Експертка із захисту прав жінок Х. Кіт пояснює: «Тільки 50% справ про сексуальне насильство доходять до суду. За 6 місяців минулого року із 31 зареєстрованого кримінального правопорушення по ст. 153 КК сексуальне насильство, лише 16 дійшли до суду, це тенденції і попередніх років. Крім того, кримінальний процес у нас більше орієнтується на обвинуваченого, щоб процедура була стосовно нього дотримана, а не на потерпілого» [10].

Якщо говорити про результати медичних експертиз як доказ, то тут існує ще одна проблема – неможливість потерпілих самостійно залучати експерта. Брак цього права є значним недоліком, адже часто саме висновок експерта є ключовим доказом, що доводить вину підозрюваного у цій категорії справ. Як зауважує з цього приводу І. П'ятак: «Статті 242 та 243 КПК визначають, що право залучати експерта мають сторони кримінального провадження. Потерпілий у свою чергу є учасником, а не стороною у справі. Відповідно, він позбавлений такого права. Тобто потерпілий не може залучити експерта, навіть

якщо має на це гроші та бажання активно захищати свої права. Тим часом стаття 244 КПК передбачає додаткове право сторони захисту звернутися до слідчого судді з клопотанням про проведення експертизи. Тут законодавець укотре прямо поставив у нерівне становище потерпілого та сторону захисту, яка може просити експертизу, коли не має коштів або не довіряє експертам обвинувачення. Для жертв злочину цей принцип не діє. Варто усунути таке необгрунтоване обмеження прав потерпілого на залучення експерта та дозволити йому самостійно вирішувати питання, пов'язані з експертизами» [11].

2. Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК) встановлює невичерпний перелік обставин, що пом'якшують покарання. І в цьому аспекті теза про те, що судам потрібно вужче враховувати зазначений невичерпний перелік в контексті гендерно зумовленого насильства звучить справедливо, оскільки врахування деяких з них, на нашу думку, є недоцільним у таких типах справ.

Говорячи про конкретні приклади, «особливу увагу громадськості привернула до себе справа про згвалтування неповнолітньої дівчинки учасником антитерористичної операції. Зокрема, причиною підвищеної уваги був надзвичайно м'який вирок, що був винесений судом» [12, с. 62]. Суд постановив, що 9 вересня 2015 року, о 02:00, кривдник, перебуваючи на підпитку, пересувався вулицею разом з неповнолітньою та, подолавши її опір шляхом застосування фізичного та психологічного тиску, згвалтував неприродним способом. «Водночас підсудний не визнав своєї вини в суді, але зазначив, що коли він вступив у статевий акт із потерпілою, вона не дала конкретних відповідей, але й не відмовила, і все-таки пішла з ним, що, на його думку, виправдовує його дії» [12, с. 62–63]. Втім судом обвинуваченого було визнано винним, але притім враховано його участь в АТО як обставину, що пом'якшує покарання. І гвалтівнику було призначено покарання у вигляді чотирьох років позбавлення волі із застосуванням умовно дострокового звільнення від відбування покарання (за згвалтування неповнолітньої неприродним способом!).

Отож, бачимо, що врахування певних особливих заслуг особи перед державою та суспільством виглядає достатньо недоречно та необгрунтовано в цій категорії справ, адже особливі успіхи людини в різних сферах життя не можуть виправдовувати її як гвалтівника. Те саме стосується і звичайної поведінки особи в соціумі – вона не повинна мати вплив на вирок щодо особи, що вчинила насильство на сексуальному ґрунті.

3. На прикладі згаданого вище кейсу можна звернути увагу на ще один доволі серйозний недолік законодавства – умовне покарання за сексуальне насильство. Зважаючи на широкий розголос деяких подібних справ, усе частіше в колі фахівців лунає думка про те, що це положення КПК України є вкрай несправедливим, адже сприяє встановленню неспівмірного до вчиненого особою покарання.

4. Суди враховують вік обвинувачених через твердження про те, що якщо особа є неповнолітньою, це робить її менш небезпечною, порівняно з особами, що вчиняють правопорушення при повній дієздатності. Проте в контексті нашої теми, це здається незастосовним зважаючи на те, що особа у будь-якому віці є однаково небезпечною при вчиненні насильства на фоні гендеру, бо в такому разі береться до уваги не дієздатність особи, а її психологічний розвиток. Вважаємо, якщо особа здатна вчинити такий вид насильства, то зважати на її вік як на пом'якшувальну обставину не можна, бо її психічний розвиток вже досяг необхідного рівня для засудження за скоєне. Зважати на вік обвинуваченого можна лише у справах, що не пов'язані із психічним ставленням до вчиненого аж так тісно, як злочини на тлі статевої диференціації.

5. На жаль, у справах стосовно гендерно зумовленого насильства практика того, що суб'єкт злочину виявляє

себе як порядний член суспільства є аж надто поширеною. Начальник на роботі – порядний, успішний та чесний бізнесмен; чоловік, що для зовнішнього світу виглядає зразковим батьком та люблячим чоловіком вчиняє щодо своєї сім'ї насильство. В обох випадках показання свідків, характеристики з роботи або щось на кшталт матимуть позитивне забарвлення, адже в соціумі ці люди не вчиняють нічого поганого, можливо, навіть мають успіх. Гендерно зумовлене насильство вчиняється у тіні, подалі від інших, поширеною є практика нерозголошення подібних правопорушень, бо люди вважають, що це стосується лише двох. Таке насильство ніби не наносить шкоди соціуму в цілому, воно вузько спрямоване та часто підкріплюється особливими взаємовідносинами між потерпілим та правопорушником – дуже часто подібні злочини вчиняються саме до близьких або знайомих людей – друзин, колег, дітей чи інших членів родини. Поширеною є практика того, що ці особи перебувають в економічній чи психологічній залежності від кривдника і тим самим замовчують їхнє діяння. Виходить, що «темний бік» особи лишається відкритим лише для жертви, для інших – вона лишається зразковим членом суспільства з бездоганною репутацією. Застосування подібних положень процесуального законодавства видається вкрай несправедливим та таким, що ставляє потерпілого у більш несприятливе порівняно з кривдником становище (бо за останнього «вступається» соціум, а перший лишається сам за себе).

6. Насамкінець, звернімо увагу на такий інститут як приватне обвинувачення у більшості категорій злочинів, що можна визначити як гендерно зумовлені. Зокрема, чинний КПК України передбачає можливість розпочати провадження у справі лише за заявою потерпілої особи (тобто у формі приватного обвинувачення), якщо це провадження щодо зґвалтування (ст. 152 КК) чи сексуального насильства (ст. 153 КК).

Слід погодитись з Д. Росохатою, яка зазначає, що «Таке віднесення злочинів, пов'язаних із домашнім насильством, до категорії приватних сприяє поширенню стереотипу про те, що “це приватна справа сім'ї”, що може мати наслідком продовження такого насильства та невжиття органів правопорядку належних заходів для розслідування таких кримінальних правопорушень, притягнення винних до кримінальної відповідальності, пропозицій постраждалим відкликати їх скарги тощо» [13].

Вирішити цю проблему покликаний Законопроект №9093, що вносить зміни до Кримінального процесуального кодексу в частині про укладення угоди про примирення та кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення. Після того як цей законопроект стане законом, «справи про зґвалтування, сексуальне насильство, домашнє насильство відкриватимуть без заяви потерпілої чи потерпілого, а примирення буде можливе виключно за ініціативою потерпілої» [14]. Зараз це положення діє лише щодо справ про домашнє насильство, отож цей законопроект «продовжить впровадження найкращих стандартів запобігання і боротьби з гендерно зумовленим насильством» [14].

Відповідно до пояснювальної записки до Законопроекту №9093, «Прийняття цього законопроекту сприятиме ліквідації гендерно зумовленого і домашнього насильства, та покращить стан відповідності національного законодавства України нормам Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами, яка є результатом багаторічної фундаментальної роботи міжнародної спільноти з визнання проблеми насильства щодо жінок та розробки шляхів подолання цього явища» [14].

Соціальні бар'єри

Звертаючись до проблеми гендерно зумовленого насильства, слід зазначити, що однією з ключових перешкод його виникнення є гендерні стереотипи. Саме через наявність глибокого укорінення останніх у суспільстві

постають головні труднощі у справах щодо гендерно зумовленого насильства – замовчування правопорушення, перекладання вини на потерпілих, уразливе становище потерпілих порівняно з кривдником, суспільний осуд та дискримінація жертви тощо.

Сучасне суспільство рясніє стереотипними уявленнями про становище жінки у світі. Деякі моральні засади досі відображають патріархальні засади суспільства, вони не засуджують нерівність статей, а навпаки, заохочують, підтримуючи нарративи про слабку стать, залежність від чоловіків та непридатність до участі в громадянському суспільстві та політиці. Дійсно, на сьогодні можна простежити тенденції до руйнування стереотипного мислення в деяких прошарках суспільства, проте наведені установки досі лишаються моральними нормами переважної більшості. Стереотипи перешкоджають утвердженню правосуддя як на рівні матеріальних приписів, так і процесуальних.

Натомість завданням правових норм є закріплення рівноправ'я на законодавчому рівні, а також руйнація відображених у загальнообов'язкових приписах суспільно-усталеної нерівності та дискримінації. Саме тому зараз функціонують стандарти нормотворчості, що передбачають недопущення ухвалення гендерно упереджених норм.

У контексті цього питання цікавим документом є розроблений Агентством США з міжнародного розвитку (USAID) навчальний курс для суддів «Особливості розгляду справ, пов'язаних із домашнім насильством». Розроблене в рамках програми «Нове правосуддя», це видання покликане зменшити рівень стереотипізації судової влади в Україні та сприяти справедливому та неупередженому розгляду справ, що стосуються такого виду гендерно зумовленого насильства як домашнє насильство. Видання містить як лекційний матеріал, так і практичні завдання для суддів, які удосконалюють свої навички з неупередженості та справедливості.

Ось деякі тези, викладені в цьому документі:

- «психологічні відносини та атмосфера в суді, як в державній установі, куди звертаються за захистом громадяни, мають бути позбавленими гендерних стереотипів;
- суддям треба докласти постійних зусиль до подолання гендерних стереотипів, лише позбувшись яких, можна об'єктивно і неупереджено ставитися, як до жертви насильства, так і до кривдника, об'єктивно і неупереджено розглядати справи та ухвалювати справедливі судові рішення;
- загальною тенденцією у демократичному суспільстві є перехід, де це можливо, до гендерної нейтральної чи гендерно чутливої мови. Суддям слід дотримуватись гендерно нейтральних висловів. Насамперед варто уникати тверджень, які закріплюють у мові та суспільній свідомості гендерні стереотипи (наприклад: чоловіки – чудові керівники, жінки – чудові виконавці);
- під час судового розгляду справи суддя має контролювати не тільки свої слова, але й мову, жести. Суддя повинен здійснювати судочинство в межах та порядку, визначених процесуальним законом, і проявляти при цьому тактовність, ввічливість, витримку й повагу до учасників судового процесу та інших осіб;
- висловлювання суддів чоловіків щодо учасників процесу у ласкаво-зменшувальних зверненнях: “жіночко”, “дівчинко” є категорично неприйнятними дискримінаційними. Ці перестороги стосуються не тільки жінок-адвокатів, прокурорів або ж експертів, але й усіх осіб жіночої статі, що виступають у процесі, незалежно від їхнього фаху або ж статусу» [15].

Положення цього документа є доволі показовими, бо дуже яскраво відображають стан сучасного українського судочинства та становище у ньому жінок (при чому не тільки простих учасників процесу, а й професіоналів, що беруть участь у засіданні, чи працівниць суду). Експерти радять суддям ставитися до жінки у суді з повагою, ввіч-

ливо та гендерно нейтрально, не використовувати потенційно образливі вирази та не дозволяти собі упереджено ставитися до людини тільки через її стать. Наголошення на подібних аспектах у документі характеризує сучасне становище жінки в українському суді як неприпустиме та таке, що потребує привернення уваги до себе, аби в майбутньому в подібних розробках іноземні експерти звертали увагу на аспекти правозастосування, наприклад, а не на те, що не можна звертатися до жінки-учасниці процесу «жіночка».

Одним з ключових рішень ЄСПЛ, що відображає позицію суду стосовно гендерно зумовленого насильства, є рішення у справі «Опюз проти Туреччини». У ньому суд відзначає, що «згідно з відповідними нормами і принципами міжнародного права, які визнає більшість країн, невиконання (навіть ненавмисне) державами їхнього обов'язку захищати жінок від домашнього насильства вважають порушенням права останніх на рівний захист з боку закону» [16].

Аналізуючи це рішення, О. В. Харитонова зауважує, що в ньому Суд підкреслив системність проблеми гендерного насильства, зазначивши, що воно втілює фундаментальний дисбаланс влади чоловіків та жінок в соціумі. Попри те, що окремі прояви насильства мають місце на рівні приватного життя осіб, насильство щодо жінок має своє продовження у публічній сфері – у судових та правоохоронних органах. Підкреслюючи, що цим рішенням ЄСПЛ встановив суворий обов'язок держави із захисту жінок від гендерно зумовленого насильства, вона зазначає: «дана справа продемонструвала, що права людини можуть мати не тільки “вертикальний”, а й “горизонтальний ефект”, тобто на державу покладається зобов'язання гарантувати дотримання прав людини між приватними особами» [4, с. 48].

ЄСПЛ також було згадано Рекомендацію Комітету Міністрів Ради Європи про захист жінок від насильства (Rec (2002)5)25, в якій йшлося про те, що держави-учасниці мають запроваджувати, виробляти та удосконалювати анти насильницьку політику, наприклад забезпечувати право потерпілих на дієвий захист від насильства та на порушення кримінального провадження, а також сприяти правильній кваліфікації стороною обвинувачення «насильства щодо жінок як обтяжуючого чи вирішального фактору при вирішенні питання про порушення провадження» [4, с. 49] про гендерно зумовлене правопорушення.

Підсумовуючи основні положення згаданого рішення ЄСПЛ, можна зазначити, що основна його ідея зводиться до тези про те, що «за будь-яких обставин у питанні домашнього насильства права кривдника не можуть переважати над правом постраждалої на життя та недоторканність» [16]. Це положення підкреслює те, що становище потерпілої особи у процесі щодо гендерно зумовленого насильства не може бути більш уразливим, ніж у підозрюваного. Тому тут доцільно буде звернутись до такого міжнародного стандарту кримінального судочинства загалом та судочинства у сфері гендерно зумовленого насильства зокрема, як принцип потерпіло-центричного підходу (victim-centred approach), що застосовують європейські інституції.

Наприклад, чинний КПК України було ухвалено з урахуванням європейських рекомендацій, проте у своїй більшості його норми забезпечують захист та гарантування прав підозрюваних, а не потерпілих. Отож, аби уникнути враження, що законодавець більше турбується про правопорушників, а не про потерпілих, доцільно було б реформувати КПК України орієнтуючись на потерпіло-центричний підхід (victim-centred approach), що передбачає:

- відхід від практики ретрибутивної правової системи, де перевага надається забезпеченню покарання правопорушника, а не відновленню прав потерпілого;

- приділення належної уваги захисту потерпілих, які потребують правової, психологічної та фінансової підтримки;

- безоплатну правову допомогу для потерпілого;
- заборону відмови у реєстрації правопорушення, зниження його кваліфікації чи неправильної кваліфікації (це стосується передусім проблеми заміни одного правопорушення іншим; в контексті гендерно зумовленого насильства часто маємо ситуацію, коли злочини на тлі статевої диференціації кваліфікують як злочини проти громадської безпеки і моральності – хуліганство, а не домагання, наприклад);
- впровадження захисних заходів щодо потерпілих, котрі передбачають негайну та своєчасну компенсацію збитків, завданих протиправними діями (при цьому компенсація не має залежати від факту засудження правопорушника);
- гарантування належної кваліфікації кадрів у судових та правоохоронних органах – наявність працівників, що зможуть забезпечити відповідну комунікацію та підтримку для потерпілих, будуть неупередженими та психологічно підготовленими.

Тут варто наголосити на тому, що підхід, орієнтований на потерпілого, є відносно новою тенденцією у правозахисній практиці навіть у Європі. Захист прав потерпілих у Європейському Союзі став переважною тенденцією аж після ухвалення Директиви про захист потерпілих, тобто у 2012 році. У положеннях Директиви Європейського парламенту та Ради ЄС 2012/29/ЄС «Про встановлення мінімальних стандартів щодо прав, підтримки і захисту жертв злочинів, а також про заміну Рамкового Рішення 2001/220 / ПВД Ради ЄС» (далі – Директива 2012/29/ЄС) приділено увагу забезпеченню прав потерпілого. Так, Європейський парламент і Рада ЄС, ухвалюючи вказаний акт, звертали увагу на певні аспекти, зокрема на те, що насильство є протиправним діянням щодо соціуму та порушує особисті права жертв. «У зв'язку з цим жертви злочинів вимагають до себе шанобливого, коректного і професійного ставлення і поведінки, що виключає дискримінацію будь-якого роду, в тому числі і за ознаками статі, гендерного вираження, гендерної ідентичності, сексуальної орієнтації» [17].

При контактуванні уповноважених суб'єктів кримінального провадження із потерпілими від насильства, а також при наданні допомоги, пов'язаної з контактуванням у рамках підтримки потерпілих чи відновлювального правосуддя «мають враховуватись особисте становище та нагальні потреби жертв злочину, їхній вік, стать, можлива інвалідність і ступінь зрілості при повній повазі їхньої фізичної, психічної і моральної недоторканності. Жертви злочинів повинні бути захищені від вторинної та повторної віктимізації, від залякування та помсти, отримувати відповідну підтримку з метою сприяння їхньому відновленню, мати доступ до правосуддя» [17].

Тут важливо згадати, що в українському законодавстві також є акти, котрі можна вважати вихідними для впровадження потерпіло-центричного підходу. Так, наприклад, ЗУ «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», закріплюючи у своїх нормах основи цього підходу, визначає одним з основних напрямів державної політики щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків «утвердження гендерної рівності та запобігання та протидію насильству за ознакою статі, у тому числі всім проявам насильства стосовно жінок» [18].

Щодо запобігання насильству за ознакою статі Закон передбачає такі ключові аспекти потерпіло-центричного підходу як:

- заборона дискримінації при вжитті заходів в галузі запобігання насильству за ознакою статі;
- відсутність вимоги до постраждалої особи обов'язково звертатися до уповноважених органів (відкривати провадження в судових інстанціях чи звертатися до поліції) задля отримання допомоги;

• «забезпечення постраждалим особам доступу до правосуддя та інших механізмів юридичного захисту, у тому числі шляхом надання безоплатної правової допомоги» [18].

Висновок. Аналіз правових та соціальних бар'єрів на шляху до гендерної рівності дозволяє зробити висновки щодо зумовленої цими бар'єрами специфіки застосування принципу рівності у випадку гендерно зумовленого насильства, а також окреслити шляхи подолання нерівності у правосудді у таких справах.

Нерівність чоловіків та жінок є глибоко вкоріненою проблемою в сучасній українській правовій системі. Зокрема, становище жінки як потерпілої в судовому процесі було значно гіршим протягом тривалого часу. Задля виправлення цієї ситуації зараз необхідно ставитися до потерпілих жінок з більшою увагою та турботою, що інколи передбачає відхилення від формальних вимог задля забезпечення справжньої справедливості та фактичної рівності. Говорячи метафорично, щоб виправити якесь викривлення, необхідно викривити в протилежну сторону. Існуючі в Україні правові бар'єри на шляху до гендерної рівності в кримінальному процесі вкотре ілюструють тезу про те, що жодне законодавство не може застосовуватись формально, особливо в таких чутливих питаннях, як гендерно зумовлене насильство. Натомість правозастосування, орієнтоване на справедливість, потребує практичної мудрості та ретельного зважування конкуруючих принципів і цінностей.

Проте самої лише правильної стратегії правозастосування недостатньо для вирішення проблеми. Аби ефективно боротися з гендерно зумовленим насильством, до цієї проблеми має вибудовуватись комплексний підхід, що включатиме сукупність заходів, які впроваджуються на різних рівнях нормативного регулювання та суспільного життя. Зокрема, може йтися про просвітницьку діяльність як з боку держави, так і з боку представників громадянського суспільства. Така діяльність зможе забезпечувати поступову дестигматизацію цього питання в суспільстві, що сприятиме більш результативній боротьбі з наслідками такого насильства. Подібну позицію відображено у Програмному документі МКС щодо сексуальних та гендерно зумовлених злочинів: «організації громадянського суспільства відіграють вирішальну роль у зміні суспільного ставлення до гендерної рівності та боротьбі зі злочинами за гендерною ознакою; проведення кампанії та підтримка прийняття законодавства про домашнє зґвалтування та сексуальне насильство, а також підтримка міжнародної норми відповідальності за злочини, у тому числі сексуальні та гендерно зумовлені злочини. Наукові кола також вносять важливий внесок у надання підтримки, такої як дослідження та аналіз питань, що стосуються роботи Суду» [3].

Таким чином, переосмислення проблеми правосуддя у справах про гендерно зумовлене насильство з точки зору особливостей застосування принципу рівності сприятиме недопущенню безкарності у гендерно зумовлених злочинах та утвердженню в Україні справедливого судочинства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кожна 5 жінка в Україні стикається з тією чи іншою формою насильства, – Юлія Соколовська. *Міністерство соціальної політики України*: офіс. веб-сайт. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/18311.html> (дата звернення: 19.06.2023).
2. Справа «М.С. проти Болгарії» (Заява № 39272/98): рішення Європейського Суду з прав людини 4 грудня 2003 р. URL: <http://eurcourts.eu/Article.asp?Aidx=629> (дата звернення: 19.06.2023).
3. Програмний документ МКС щодо сексуальних та гендерно зумовлених злочинів (англ. – Policy Paper on Sexual and Gender-Based Violence) / пер. Аналітичного центру Асоціації жінок-юристок України «ЮрФем». URL: <https://jurfem.com.ua/wp-content/uploads/2022/11/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82-%D1%89%D0%BE%D0%B4%D0%BE-%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%85-%D1%82%D0%B0-%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B8%D1%85-%D0%B7%D0%BB%D0%BE%D1%87%D0%B8%D0%BD%D1%96%D0%B2.pdf> (дата звернення: 19.06.2023).
4. Харитоновна О. В. Домашнє насильство та доступ жінок до правосуддя: правові бар'єри. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2020. № 1(13). С. 36–37; 48; 49.
5. Горпинюк О. Особливості розгляду проваджень, пов'язаних з сексуальним насильством відповідно до міжнародних стандартів та практики Європейського суду з прав людини. *Доказування у справах, пов'язаних з сексуальним насильством*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 01-03 груд. 2021 р.). URL: <https://jurfem.com.ua/zbirnyk-tez-za-pidsumkamy-konferencii-dokazuвання-u-spravah-rovnyazanyh-z-domashnim-nasylstvom/> (дата звернення: 19.06.2023).
6. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 19.06.2023).
7. Рішення Конституційного Суду України від 26 лютого 2019 року № 1-п/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-19#Text> (дата звернення: 19.06.2023).
8. Справа «Крес проти Франції» (Заява № 39594/98): рішення Європейського Суду з прав людини, 7 червня 2001 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/SO2483> (дата звернення: 19.06.2023).
9. Рішення Воловецького райсуду Закарпатської області від 16 березня 2023 р., судова справа №936/285/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109612279?fbclid=IwAR1961FIMCHFPv8LIQ32BwxRXKrXu83H56-vul89VVSFG1mbv-MPCUsZixl> (дата звернення: 19.06.2023).
10. Бреза І. «Без захисту»: зґвалтування неповнолітньої, умовний термін, реакція правозахисників та перегляд справи. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/zgvaltuvannya-nerovnoolitni-sud-pravozakhysnyku-prokuratura/32336396.html> (дата звернення: 19.06.2023).
11. П'ятак І. Як покращити захист потерпілих від злочинів? URL: <https://rpr.org.ua/news/yak-pokrashchyty-zakhyst-poterpylykh-vid-zlochyniv/> (дата звернення: 19.06.2023).
12. Прус І. М. Проблема гендерно зумовленого насильства в контексті перехідного правосуддя в Україні. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2021. Вип. 2 (94). С. 62–63.
13. Росохата Д. Дискримінація vs. ефективне розслідування домашнього насильства. URL: <https://justtalk.com.ua/post/diskriminatsiya-vs-efektivne-rozsliduvannya-domashnogo-nasilstva> (дата звернення: 19.06.2023).
14. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо укладення угоди про примирення та кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція): Проект Закону України від 13.03.2023 №9093. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1680071> (дата звернення: 09.05.2023).
15. Агентство США з міжнародного розвитку (USAID). Навчальний курс для суддів «Особливості розгляду справ, пов'язаних із домашнім насильством». URL: <https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2019/03/Curriculum-Adjudicating-Domestic-Violence-Cases.pdf> (дата звернення: 19.06.2023).
16. Справа «Опюз проти Туреччини» (Заява №33401/02) / пер. Аналітичного центру ЮрФем: рішення Європейського Суду з прав людини 09 червня 2009 р. URL: <https://jurfem.com.ua/wp-content/uploads/2022/01/%D0%9E%D0%B3%D0%BB%D1%8F%D0%B4-%D0%84%D0%A1%D0%9F%D0%9B-%D1%81%D1%96%D1%87%D0%B5%D0%BD%D1%8C-2022.pdf> (дата звернення: 19.06.2023).
17. Фоміна Л. О. Регламентация права на безпеку жертв і свідків злочинів в актах Європейського Союзу. Харків, 2019. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/17_05_2019/pdf/115.pdf (дата звернення: 19.06.2023).
18. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 08.09.2005 №2866-IV. Дата оновлення: 31.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text> (дата звернення: 19.06.2023).